

EWA KULAWSKA

Wydział Nauk Pedagogicznych UKSW, Warszawa

UWARUNKOWANIA I KONSEKWENCJE ODRZUCENIA DZIECKA W WIEKU SZKOLNYM PRZEZ GRUPĘ RÓWIEŚNICZĄ

1. WPROWADZENIE

We wczesnym okresie życia najważniejszy wpływ na rozwój społeczny dziecka wywierają rodzice, opiekunowie, najbliższa rodzina. W relacjach z nimi kształtowane są umiejętności społeczne dziecka, które stanowią podstawę budowania więzi z drugim człowiekiem w późniejszych etapach życia.

H.R. Schaffer, mówiąc o związkach interpersonalnych w ujęciu rozwojowym, wymienia relacje pionowe (z dorosłymi), które mają charakter komplementarny oraz związki poziome, które zachodzą między „równymi sobie” partnerami interakcji, czyli rówieśnikami, i odznaczają się egalitarnością¹. Wraz z wiekiem następuje zmniejszanie i zanikanie roli dorosłego jako inicjatora kontaktów społecznych dziecka. Zachowania społeczne stają się niezależne od zewnętrznych czynników motywujących i w coraz większym stopniu są inspirowane przesłankami wewnętrznymi (np. uwzględnianie własnych preferencji w wyborze kolegów, koleżanek). Dzieci coraz więcej czasu spędzają wśród rówieśników niż dorosłych.

Grupę rówieśniczą można zdefiniować „jako organizm społeczny wyróżniający się spośród innych nie ze względu na cechę demograficzną — wieku, lecz ze względu na typ więzi, bliskie, nacechowane wzajemną aprobatą uczestnictwo”². Z kolei M. Karkowska przez grupę rówieśniczą rozumie „zintegrowany zbiór jednostek w podobnym wieku, funkcjonujący w określonym otoczeniu społecznym o nieformalnych wzorach kontroli, charakteryzujący się wspólnotą wartości i poglądów”³. Wejście w grupę rówieśniczą i nawiązywanie prawidłowych

¹ Por. H.R. Schaffer, *Rozwój społeczny, dzieciństwo i młodość*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 350.

² T. Pilch, *Grupa rówieśnicza jako środowisko wychowawcze*, w: *Pedagogika społeczna*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1995, s. 175.

³ M. Karkowska, *Socjologia wychowania — wybrane elementy. Mechanizmy socjalizacji i edukacji szkolna*, Wyd. WSHE, Łódź 2007, s. 73 .

relacji z innymi jest jednym z podstawowych zadań rozwojowych okresu dzieciństwa⁴. Dzięki przynależności do grupy dziecko zaspokaja ważne potrzeby: afiliacji, uznania, prestiżu i osiągnięć. W okresie przedszkolnym grupa rówieśnicza powstaje w sposób naturalny, spontaniczny, wynika z potrzeby zabawy i kontaktu z innymi dziećmi.

Wraz z rozpoczęciem edukacji w szkole dzieci wchodzą w nową grupę społeczną, bardziej sformalizowaną, jaką jest klasa szkolna, którą można określić jako „zespół składający się uczniów wzajemnie na siebie oddziałujących, którzy różnią się zajmowanymi pozycjami i rolami oraz mają wspólny system wartości i norm regulujących ich zachowanie się w istotnych dla klasy sprawach”⁵. Klasa jako grupa jest zorganizowana dla ściśle określonych celów dydaktycznych i wychowawczych oraz istnieje zawsze w konkretnej szkole i środowisku. W obrębie klasy mogą powstawać nieformalne grupy koleżeńskie, przyjacielskie, które pełnią ważne funkcje rozwojowe. Dzieci w wieku szkolnym mogą być uczestnikami grup pozaszkolnych, które charakteryzują się spontanicznością powstania, dobrowolnością udziału (skupiają osoby w tym samym wieku), spójnością funkcjonalną (uznawanie podobnych wartości, potrzeb i zainteresowań, respektowanie tym samych reguł)⁶.

W czasie nauki w szkole dziecko poznaje zainteresowania rówieśników, ich potrzeby, świat wartości, uzdolnienia, zachowania w różnych sytuacjach i tym samym jest w stanie budować własną osobowość w relacjach ze światem społecznym⁷. W wieku szkolnym następuje wzrost aktywności społecznej ucznia, polegający na czynnym inicjowaniu i uczestniczeniu w sytuacjach społecznych. Dziecko staje się sprawcą zmian, jakie zachodzą w wyniku interakcji z rówieśnikami. Jednak nie wszystkie dzieci są w stanie nawiązać satysfakcjonujące relacje z innymi, tym samym ich rozwój społeczny może zostać zaburzony. Główny cel artykułu odnosi się do próby udzielenia odpowiedzi na pytanie, jakie są przyczyny i jakie mogą być konsekwencje doznawanego przez dziecko we wczesnym okresie szkolnym odrzucenia w grupie rówieśniczej.

⁴ Por. R. Stefańska-Klar, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 130.

⁵ M. Łobocki, *Wychowanie w klasie szkolnej: z zagadnień dynamiki grupowej*, WSiP, Warszawa 1985, s. 15.

⁶ Por. M. Winiarski, *Grupa rówieśnicza*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2010, s. 166.

⁷ Por. K. Polak, *Uczeń w sytuacji konfliktów szkolnych*, w: *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?*, red. D. Borecka-Biernat, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2010, s. 28.

2. POZYCJA SPOŁECZNA DZIECKA W GRUPIE RÓWIEŚNICZEJ

Uczniowie przebywający w grupie społecznej dążą do zdobycia określonej pozycji społecznej. Termin «struktura grupy» określa układ miejsc, jakie zajmują poszczególni jej członkowie względem siebie. Samo miejsce w tej strukturze nazywane jest pozycją społeczną. Znaczenie, które ze względu na realizację wspólnych celów zespół przywiązuje do tego miejsca w układzie jest określane mianem statusu pozycji⁸. Status należy do formalnej charakterystyki grupy i określa pozycję konkretnej osoby w hierarchii organizacyjnej. Każda grupa rówieśnicza cechuje się strukturą, która przejawia się w zróżnicowaniu ze względu na pozycje społeczne, jakie zajmują w niej poszczególne dzieci. Najczęściej w badaniach pedagogicznych określa się strukturę: osiągnięć szkolnych, atrakcyjności poszczególnych osób względem siebie, podejmowania różnych ról społecznych, przewodzenia i podległości⁹. Miejsce jednostki w zespole klasowym jest wyznaczane przez następujące czynniki: ogólna atrakcyjność dla innych członków zespołu, zgodność lub niezgodność z normami grupowymi, role pełnione w zespole i ich znaczenie dla całej grupy, samopoczucie jednostki w klasie szkolnej.

Badając pozycję społeczną w grupie, można określić typ statusu socjometrycznego, klasyfikując wszystkich uczniów do jednej z kategorii: dzieci popularnych, dzieci lekceważonych (lub izolowanych), dzieci odrzucanych, dzieci kontrowersyjnych. Dzieci popularne w badaniach socjometrycznych otrzymują dużo wyborów pozytywnych, czyli najczęściej wskazywane są jako najlepsi przyjaciele, a mało negatywnych (rzadko wskazywane są jako nielubiane). Analiza profili behawioralnych według Schaffera wskazuje, że dzieci popularne są najczęściej atrakcyjne fizycznie, mają optymistyczne i radosne usposobienie, cechują się gotowością do dzielenia z innymi i współpracy, a także niskim poziomem agresji. Dzieci popularne są lubiane, ponieważ cechuje je towarzyskość, przyjazne nastawienie wobec innych, a ich zachowanie nie wzbudza agresji¹⁰.

Początkowo uważano, że popularność jest cechą, której nasilenie można opisać na jednowymiarowym kontinuum: na jednym krańcu znajdują się dzieci akceptowane przez grupę, a na drugim — dzieci odrzucane. W badaniach psychologów amerykańskich ustalono, że konieczne są bardziej subtelne rozróżnienia i dzieci niepopularne można opisać jako należące do dwóch kategorii: odrzucanych i izolowanych (inne polskie terminy: dzieci ignorowane, lekceważone)¹¹. Różnice pomiędzy tymi dwoma kategoriami odnoszą się do faktu, że dzieci od-

⁸ Por. A. Janowski, *Poznawanie uczniów. Zdobycie informacji w pracy wychowawczej*, Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, Warszawa 2002, s. 46.

⁹ Por. tamże, s. 47.

¹⁰ Por. H.R. Schaffer, *Rozwój społeczny...*, s. 360.

¹¹ Por. K.A. Dodge, J.E. Lansford, V.S. Burks, J.E. Bates, G.S. Pettit, R. Fontaine, J.M. Price, *Peer rejection and social information — processing factors in the development of aggressive behavior problems in children*, *Child Development* 74(2003)2, s. 374–393.

rzucane są nie lubiane i aktywnie odtrącane przez innych, dzieci izolowane nie należą do osób lubianych, ale nie są zwalczane przez grupę, znajdują się na marginesie życia małej grupy rówieśniczej.

Dzieci odrzucane przez grupę rówieśniczą otrzymują mało wyborów pozytywnych, a wiele negatywnych, czyli często są wskazywane jako nie lubiane w zespole klasowym. Dzieci odrzucane nie potrafią nawiązać interakcji z rówieśnikami, gdyż wiele z nich przejawia niewłaściwe, destrukcyjne zachowania, często antyspołeczne i agresywne wobec innych dzieci. Dzieci izolowane w badaniach socjometrycznych otrzymują mało wyborów zarówno pozytywnych, jak i negatywnych. Uczniowie izolowani są ignorowani przez grupę, ponieważ nie potrafią nawiązać interakcji, mają tendencję do unikania kontaktów z innymi, rzadko podkreślają swoje prawa. Dzieci te stają się nieśmiałe i smutne, dlatego, że są lekceważone przez członków grupy. Inne cechy charakterystyczne tej grupy uczniów to: częste symptomy depresyjne, wysoki poziom lęku społecznego, niskie poczucie kompetencji społecznych¹².

3. MECHANIZMY ZACHODZĄCE W GRUPIE RÓWIEŚNICZEJ PROWADZĄCE DO ODRZUCENIA

Każda grupa społeczna charakteryzuje się wewnętrznymi mechanizmami, które regulują stosunki między jej członkami i mogą prowadzić do akceptacji społecznej lub jej braku. Próbą ustalenia, jakie są przyczyny odrzucenia, jest odpowiedź na pytanie: czy dzieci stają się niepopularne z powodu cech osobowości, czy te cechy są skutkiem wykluczenia dziecka z grupy rówieśniczej? Wyjaśnieniem tego związku jest zaproponowany przez J.D. Coie teoretyczny model formowania się odrzucenia jednostki w grupie¹³. W tym procesie można wyróżnić dwie fazy: fazę wstępną, w której interakcje z rówieśnikami prowadzą do początkowego odrzucenia, i fazę utrwalenia, kiedy odrzucenie staje się stabilne w czasie i pozostaje w związku z postrzeganiem sytuacji społecznych i trwałymi zachowaniami, zarówno jednostki, jak i grupy. J. Coie opisał cztery ścieżki, poprzez które dzieci w fazie wstępnej zostają „złapane w błędne koło” odrzucenia i pozostają na tej pozycji przez długi czas, a także mogą odczuwać skutki braku akceptacji w wieku dorosłym.

Jedną ze ścieżek rozwoju odrzucenia odnosi się do społecznych zachowań demonstrowanych w fazie początkowej przez dzieci, które stają się niepopularne. Zachowania te manifestowane są w kontaktach z innymi, są nisko cenione przez grupę, kiedy jednostka je reprezentuje, to grupa reaguje odrzuceniem.

J. Coie podkreśla szczególną rolę zachowań agresywnych, które są słabo tolerowane przez grupy rówieśnicze, a agresja stanowi jeden z ważniejszych

¹² Por. H.R. Schaffer, *Rozwój społeczny...*, s. 360.

¹³ Por. M.J. Sandstrom, J.D. Coie, *A developmental perspective on peer rejection: Mechanisms of stability and change*, *Child Development* 70(1999)4, s. 955–966.

predyktorów statusu społecznego. Chociaż związek «agresja — odrzucenie» jest dobrze udokumentowany w literaturze przedmiotu, to kierunek tej relacji nie zawsze jest jednoznaczny¹⁴. Uczniowie, którzy są agresywni w kontaktach z rówieśnikami, mogą być odrzucani przez grupę, a także ci, którzy doświadczyli braku akceptacji społecznej (z innych powodów niż agresja) mogą reagować agresywnie w różnych sytuacjach szkolnych. Zachowanie agresywne może być przyczyną i skutkiem odrzucenia. Skorelowanie agresji z odrzuceniem i współwystępowanie tych zjawisk ma istotne znaczenie dla utrwalania się zachowań agresywnych i przekształcania ich w stały styl życia, co oznacza wykształcenie się osobowości o cechach eksternalizacyjnych.

B. Urban stwierdza, że związki między agresją a odrzuceniem mają charakter przyczynowy i dwukierunkowy, to znaczy, że zarówno agresja wczesnodziecięca, jak i odrzucenie są predyktorami eksternalizacyjnych problemów przystosowawczych¹⁵. Do zachowań eksternalizacyjnych, które skutkują odrzuceniem należą: impulsywność i zachowania o charakterze destrukcyjnym. Drugą klasę stanowią zachowania typu: nieśmiałość, brak pewności siebie, wycofanie (zachowania internalizacyjne), które pozostają w związku z odrzuceniem. Odrębną grupą czynników w modelu zaproponowanym przez J. Coie są czynniki, takie jak na przykład: wygląd zewnętrzny, osiągnięcia w nauce, wiek, które wiążą się z akceptacją lub jej brakiem w grupie rówieśniczej. Wiele dzieci doświadczających odrzucenia wykazuje braki kompetencji społecznych w zakresie regulacji emocji (częste wybuchy gniewu i uporu), egocentryzmu, nieumiejętności dostosowania własnego zachowania do okoliczności, niechęci do pomocy innym i braku empatii w relacjach interpersonalnych¹⁶.

Druga ścieżka prowadząca do rozwoju procesu odrzucenia odnosi się do spostrzegania własnego statusu społecznego w grupie. Dziecięca świadomość, jak jest się spostrzeganym przez większość grupy, ma znaczenie dla przekonań, celów i zachowań w sferze społecznej. Jeśli odrzucane dziecko jest świadome, jaką pozycję zajmuje w strukturze klasy, to może podjąć wysiłki zmierzające do jej modyfikacji, a tym samym rozwinąć w sobie poczucie autonomii. Jeśli zaś dziecko wie, że jest odrzucane, ale czuje się bezsilne, nie podejmuje żadnych działań, to tym samym umacnia swój niekorzystny status w grupie rówieśniczej. Oszacowania poziomu świadomości dzieci względem rówieśników tej samej płci

¹⁴ Por. J.D. Coie, K.A. Dodge, J.B. Kupersmidt, *Peer group behavior and social status*, w: S.R. Asher, J.D. Coie, *Peer rejection in childhood*, Cambridge University Press 1990, s. 17.

¹⁵ Por. B. Urban, *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2005, s. 82.

¹⁶ Por. J. Surzykiewicz, *Profilaktyczna pomoc wychowawcza szkole w zapobieganiu agresji: znaczenie kompetencji społecznych*, w: *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka*, red. M. Libiszowska-Zółtowska, K. Ostrowska, Wyd. Difin, 2008, s. 203; M. Deptuła, *Dzieci odrzucane przez rówieśników — cz. I*, *Remedium* (2007)4, s. 1–3.

dokonali w swoich badaniach C.D. MacDonald i R. Cohen¹⁷. Wyniki pokazały, że status socjometryczny dzieci był kojarzony z ich świadomością bycia lubianym lub nielubianym. Dzieci odrzucane były najmniej dokładne w swoich sądach o tym, kto je lubił, a dzieci popularne były najmniej dokładne w opiniach, przez kogo są nielubiane. Wyniki potwierdzają hipotezę, że dzieci o statusie odrzuconych wykazują brak świadomości w zakresie relacji społecznych zachodzących w grupie rówieśniczej.

Trzecia ścieżka zawiera dziecięce przekonania o społecznym sukcesie lub porażce i wiąże się z umiejscowieniem kontroli. Działanie tego mechanizmu polega na tym, że pierwotne odrzucenie automatycznie prowadzi do odczuwania niechęci ze strony rówieśników (dziecko wie, że jest odrzucane) lub powiązania niskiego społecznego statusu z całkowitą kontrolą ze strony czynników zewnętrznych, nad którymi nie można zapanować. W tym drugim przypadku, rodzi się poczucie bezradności, a jego konsekwencją jest trwałe doznanie trudności w interakcjach społecznych. Doznawana bezradność, która jest skutkiem zewnętrznego umiejscowienia kontroli, wyzwała łańcuch niepowodzeń występujących we wszystkich okresach rozwojowych i życiu dorosłym. W takiej sytuacji, niektóre dzieci mogą głęboko odczuwać swoje deficyty i negatywne cechy, co prowadzi do kształtowania i utrwalania postawy obronnej i wycofania. W badaniach N.R. Crick, G. Ladd oszacowano poziom lęku, unikania oraz percepcji społecznej skutków tych stanów w grupie 338 dzieci w wieku 10–12 lat. Wyniki tych badań wskazują, że odczucia i percepcja różnią się w zależności od statusu rówieśniczego, płci i klasy. Dzieci odrzucone wykazywały wyższy poziom nasilenia poczucia samotności, lęku i częściej przypisywały swoje trudności czynnikom zewnętrznym¹⁸.

W czwartym podejściu, podkreśla się znaczącą rolę grupy rówieśniczej w podtrzymywaniu statusu społecznego. Normy grupowe i procesy stereotypizacji mają związek z różnicami kontekstu społecznego i decydują o tym, czy dziecko jest odrzucane czy akceptowane. Innymi słowy, zmiany norm społecznych w grupie prowadzą do zmian statusu ich członków. Odrzucenie przez grupę rówieśniczą prowadzi do dwojakiego rodzaju negatywnych skutków: dziecko odrzucone jest pozbawione optymalnych warunków i możliwości uczenia się społecznych sprawności i kompetencji i jednocześnie może być zepchnięte do strefy oddziaływań dewiacyjnych grup subkulturowych i jednostek nieprzestrzegających zasad społecznych. Szanse na zmianę statusu istnieją w przypadku wyuczenia się przez dziecko nowych umiejętności społecznych lub możliwości wejścia

¹⁷ Por. C.D. MacDonald, R. Cohen, *Children's awareness of which peers like them and which peers dislike them*, *Social Development* 4(1995)2, s. 182–193.

¹⁸ Por. N.R. Crick, G. Ladd, *Children's perceptions of their peer experiences: Attributions, loneliness, social anxiety and social avoidance*, *Developmental Psychology* 29(1993)2, s. 244–254.

w interakcje z inną grupą społeczną, która może zrekompensować wcześniejsze skutki odrzucenia i przyczynić się do poprawy statusu.

4. ZWIĄZKI MIĘDZY ODRZUCENIEM A ZACHOWANIAMI AGRESYWNYMI I PROSPOŁECZNYMI

W licznych badaniach empirycznych stwierdzono, że istnieje związek pomiędzy odrzuceniem przez grupę rówieśniczą a zachowaniami agresywnymi dzieci¹⁹. Okazało się, że dzieci mogą reagować różnie na brak akceptacji społecznej, niektóre z nich oceniane są przez obserwatorów jako agresywne, inne z kolei są nieśmiałe, wycofane i unikają kontaktów z innymi.

W badaniach K. L. Bierman, J. B. Wargo, które miały charakter 2-letnich studiów prospektywnych, z grupy 415 chłopców (w wieku 9–13 lat) wyselekcjonowano 95 uczniów, których zaklasyfikowano do jednej z trzech grup: agresywnych-odrzuconych, agresywnych-nieodrzuconych, nieagresywnych-odrzuconych, pozostałe dzieci zaliczono do grupy bezproblemowej²⁰. Oprócz statusu socjometrycznego i zachowania agresywnego ocenianego przez rówieśników, inne zbadane zmienne dotyczyły zaburzeń zachowania i zdolności prospołecznych. Dane o zachowaniach chłopców uzyskano dwukrotnie: w pierwszym roku badania i po dwóch latach; zastosowano następujące metody badawcze: obserwacje bezpośrednie, wywiady z chłopcami, techniki nominacyjne stosowane przy udziale rówieśników i nauczycieli. Analiza danych wskazuje, że chłopcy z grupy agresywnej i odrzuconej po dwóch latach nadal byli najbardziej odrzuceni i agresywni w całej grupie, reprezentowali znaczne deficyty w zakresie zachowania prospołecznego i wysokie wskaźniki zaburzeń zachowania. Uczniowie z grupy agresywnej-nieodrzuconej i odrzuconej-nieagresywnej doświadczali tych problemów, ale w znacznie mniejszym stopniu. Różnice pomiędzy dwoma grupami dotyczyły także zmian w natężeniu zachowań agresywnych na przestrzeni dwóch lat, wśród chłopców agresywnych-odrzuconych poziom agresji pozostawał stały, podczas gdy u chłopców agresywnych-nieodrzuconych zauważono spadek natężenia tych zachowań. W grupie chłopców odrzuconych nieagresywnych nastąpiła w największym stopniu poprawa statusu społecznego (58% początkowo odrzuconych uczniów zmieniło swoją pozycję i zostało zaliczonych do grupy akceptowanej). W wyniku zastosowania analizy regresji ustalono, że zachowania prospołeczne (mierzone w pierwszym roku) pełnią funkcję predykcyjną

¹⁹ Por. C. Salmivalli, A. Kaukiainen, K. Lagerspetz, *Aggression and sociometric status among peers: Do gender and type of aggression matter?*, Scandinavian Journal of Psychology 41(2000)1, s. 17–24; M. Dutkiewicz, M. Szpringer, *Społeczna akceptacja dla ryzykownych zachowań uczniów*, Wyd. Magraf, Kielce 2007, s. 42–56; M. Radochoński, *Osobowość antyspołeczna. Geneza, rozwój i obraz kliniczny*, Wyd. WSP, Rzeszów 2000, s. 91–199.

²⁰ Por. K.L. Bierman, J.B. Wargo, *Predicting the longitudinal course associated with aggressive — rejected, aggressive (nonrejected) and rejected (nonaggressive) status*, Development and Psychopathology 7(1995)4, s. 669–682.

w stosunku do zaburzeń zachowania i pozycji społecznej (w trzecim roku badania).

Rozważania K.L. Bierman, J.B. Wargo²¹ koncentrują się na próbie znalezienia odpowiedzi, dlaczego i poprzez jakie mechanizmy, dzieci agresywne mogą być przez rówieśników odrzucane lub nieodrzucone. Dzieci agresywne, które w ocenie grupy rówieśniczej są odrzucane, różnią się wyższymi wskaźnikami zaburzeń zachowania, hyperaktywności, nieuwagi i agresji werbalnej od grupy agresywnej, ale akceptowanej. Wspomniani autorzy twierdzą, że dzieci agresywne-odrzucone mogą gromadzić w toku rozwoju negatywne doświadczenia socjalizacyjne, które pozostają w związku z deficytami zdolności regulacyjnych. Te deficyty dotyczą regulacji systemu emocjonalnego i poznawczego, kontroli emocji, impulsów, uwagi i zdolności komunikacji interpersonalnej. Dzieci agresywne-nieodrzucone prawdopodobnie bardziej optymalnie regulują zachowanie w kontaktach z innymi, potrafią wykorzystać doświadczenia socjalizacyjne i bardziej elastycznie reagować w sytuacjach społecznych.

Kolejnym wskaźnikiem różnicującym dwie grupy dzieci agresywnych jest poziom zachowania prospołecznego i pozytywnych kontaktów interpersonalnych. Jest wysoce prawdopodobne, że dzieci agresywne, które potrafią zachowywać się prospołecznie, pomagając innym, w ten sposób unikają odrzucenia pomimo reprezentowanych zachowań nieakceptowanych społecznie. Dzieci agresywne odrzucone przez grupę mają mniej możliwości uczenia się pozytywnych kontaktów, ponieważ pozostają na marginesie grupy. Badacze zwracają uwagę, że pewne formy zachowań agresywnych (sprowokowana agresja fizyczna) w niektórych grupach rówieśniczych (w których poziom normatywnej agresji jest wysoki) mogą być akceptowane, co może wyjaśniać status dzieci agresywnych i nieodrzuconych. W kontekście tych badań nasuwają się przypuszczenia, że odrzucenie pełni rolę wskaźnika zaburzeń rozwoju dziecka, odzwierciedla również społeczny proces, w którym nieakceptowane dzieci są wyłączone z aktywności grup rówieśniczych, a tym samym wystawiane na ostracyzm i wiktyzację przez rówieśników.

Niezwykle ciekawym zjawiskiem są doniesienia badawcze, w których uzyskano dane świadczące o popularności dzieci agresywnych. B. Urban stwierdza, że wielu notorycznych agresorów przejawia równocześnie cechy wysoko wartościowane przez grupę rówieśniczą, takie jak sprawność fizyczna²². Szczególnie chłopcy sprawni fizycznie są dla grupy atrakcyjni, stanowią wzór do naśladowania i są popularni pomimo prezentowanych zachowań agresywnych. W tym przypadku, agresja jest spostrzegana jako przejaw stałych cech osobowościowych,

²¹ Por. tamże, s. 675.

²² Por. B. Urban *Kryteria, mechanizmy i konsekwencje odrzucenia dziecka przez grupę rówieśniczą*, w: *Społeczne konteksty zaburzeń w zachowaniu*, red. tenże, Wydawnictwo UJ, Kraków, 2001, s. 9–22.

jest przewidywalna i wkalkulowana w większość interakcji społecznych. Warto podkreślić, że z fizyczną sprawnością i agresywnością współwystępują zdolności przywódcze, które są wysoko cenione przez rówieśników i taki układ czynników decyduje o popularności dzieci agresywnych.

Taka interpretacja społecznego statusu dzieci agresywnych znalazła potwierdzenie w wynikach badań prowadzonych przez K. Bierman, D. Smoot, K. Aumiller²³. Celem badań była charakterystyka czterech profili behawioralnych wyróżnionych w grupie 95 chłopców wieku 6–12 lat (zastosowano metody obserwacji zachowania, wywiady z dziećmi, technikę nominacyjną w opinii rówieśników i nauczycieli). Chłopcy agresywni-odrzućani (grupa I) najczęściej byli agresywni fizycznie, nieuważni, przeszkadzający i mniej prospołeczni niż dzieci z pozostałych grup. Grupa agresywna, ale nieodrzućana (grupa II) cechowała się znacznie mniejszym natężeniem zachowań destrukcyjnych i ich mniejszą różnorodnością. Zasadnicze różnice pomiędzy tymi grupami dotyczą współwystępowania niekontrolowanych form zachowań, jakimi są zaburzenia koncentracji uwagi i nadruchliwości obserwowane w grupie pierwszej, a nieobecne w grupie drugiej. Można mówić o konstelacji niekorzystnych czynników natury temperamentalnej (nieuwaga, hyperaktywność), deficytach poznawczo-emocjonalnych (w zakresie kontroli emocjonalnej, percepcji społecznej), które gdy występują z zachowaniami agresywnymi, to decydują o odrzuceniu w grupie rówieśniczej. Dzieci z grupy trzeciej określone zostały jako odrzućane-nieagresywne i ocenione zostały jako nieśmiałe, pasywne, unikające kontaktów społecznych, niekompetentne społecznie, mało prospołeczne. Czwartą grupę stanowiły dzieci nieodrzućane i nieagresywne, które były najczęściej akceptowane przez rówieśników.

Dane świadczące o popularności dzieci agresywnych uzyskano w badaniach 346 dzieci kanadyjskich w wieku 10–11 lat²⁴. Wyróżniono trzy typologiczne grupy: dzieci agresywne, wycofane i agresywne-wycofane i dokonano pomiaru ich popularności. Generalnie wszystkie dzieci zaliczone do tych grup były mniej popularne niż pozostałe osoby. Najmniej popularne były dzieci z grupy agresywnej-wycofanej, następnie z grupy wycofanej, a w grupie dzieci agresywnych zanotowano liczną podgrupę dzieci popularnych (o średnim i wysokim stopniu popularności).

Wiele studiów empirycznych podkreśla wyjątkową stałość statusu społecznego w wieku szkolnym, w licznych badaniach analizuje się warunki i mechanizmy leżące u podstawy stabilności pozycji społecznej w ujęciu rozwojowym. W badaniach longitudinalnych prowadzonych na grupie 826 dzieci w wieku

²³ Por. K.L. Bierman, D.L. Smoot, K. Aumiller, *Characteristics of aggressive — rejected, aggressive (nonrejected) and rejected (nonaggressive) boys*, *Child Development* 64(1993)1, s. 139–151.

²⁴ Por. S. Hymel, A. Bowker, E. Woody, *Aggressive versus withdrawn unpopular children: variations in peer and self — perceptions in multiple domains*, *Child Development* 64(1993)3, s. 879–896.

10–11 lat analizowano mechanizmy: uczestnictwo w grupach rówieśniczych, typ kontroli, postrzeganie własnego statusu, typ kontroli rodzicielskiej i ich związek ze zmiennością odrzucenia przez grupę rówieśniczą w przeciągu dwóch lat²⁵. Wyniki badań sugerują, że powiązania między agresją a poprawą statusu zależą od płci i są znacznie silniejsze u chłopców niż dziewcząt. Wszystkie analizowane zmienne pozostawały w związku z poprawą statusu w grupie, a to, co zaskoczyło badaczy, to fakt, że również agresywne zachowanie było pozytywnie związane ze statusem w grupie początkowo odrzucanej. Stwierdzono większą poprawę statusu przez chłopców, którzy wcześniej przejawiali wyższy poziom zachowań agresywnych. Poprawa statusu nie była widoczna wśród chłopców nieagresywnych.

Uzyskane dane pozostają w sprzeczności z innymi doniesieniami z badań empirycznych, w których określano zachowania agresywne jako czynnik ryzyka prowadzący do odrzucenia. M.J. Sandstrom i J.D. Coie wyjaśniają ten niespodziewany wynik, odwołując się do różnic rozwojowych w okresie dzieciństwa i wczesnej adolescencji. W wieku przedszkolnym przejawy agresji spotykają się z jednoznacznymi i bezwarunkowymi reakcjami negatywnymi, natomiast w okresie preadolescencyjnym stosunek do agresji zasadniczo się zmienia — może być ona pozytywnie wartościowana w grupie rówieśniczej. Wraz z rozpoczęciem fazy wczesnego dojrzewania (10–12 lat) następują zmiany w strukturze relacji z rówieśnikami polegające na przechodzeniu od związków opartych na diadach, do kontaktów o szerszym charakterze typu „paczki”, „kliki”. Tego typu grupy funkcjonują na zasadzie podobieństwa pod względem wspólnie cenionych wartości, zachowań. Chłopcy agresywni należący do „paczki”, w której zachowanie agresywne, siła fizyczna jest wysoko ceniona, otrzymują wysokie notowania od podobnych sobie agresywnych rówieśników. Relacje pomiędzy zachowaniami agresywnymi i odrzuceniem nie są jednowymiarowe, zależą od etapu rozwoju społecznego, płci, doświadczeń socjalizacyjnych, współwystępowania innych zaburzeń rozwoju.

W badaniach analizowano związki pomiędzy różnymi formami zachowań agresywnych (agresja bezpośrednia: fizyczna i werbalna oraz agresja relacyjna: plotkowanie, manipulowanie innymi) a statusem socjometrycznym i płcią badanych. Psychologowie z Chorwacji przeprowadzili tego typu projekt badawczy, zbierając dane od 151 dzieci w wieku 10–12 lat²⁶. Oceniono różne formy agresji i status społeczny przez zastosowanie technik nominacyjnych. Analizy korelacyjne potwierdziły, że obie formy zachowań agresywnych są związane z odrzuceniem przez rówieśników, ale dziewczęca agresja była silniej związana z odrzu-

²⁵ Por. M.J. Sandstrom, J.D. Coie, *A development perspective...*, s. 955–966.

²⁶ Por. G. Kerestes, A. Milanovic, *Relations between different types of children's aggressive behavior and sociometric status among peers of the same and opposite gender*, *Scandinavian Journal of Psychology* 47(2006)6, s. 477–483.

ceniem niż agresja chłopców. Agresywne dzieci obu płci były bardziej odrzucane przez rówieśników tej samej płci, niż przeciwniej.

W badaniach A.H. Cillessen, C. Borch stwierdzono, że na podstawie natężenia agresji relacyjnej dziewcząt można przewidzieć spadek popularności w grupie koleżeńskiej²⁷. W badaniach nad analizowaną relacją zwraca się uwagę na rolę czynnika, jakim jest świadomość, czyli percepcja własnej pozycji w grupie rówieśniczej. Ten problem był analizowany w badaniach prowadzonych przez A. Zakriski, J. Coie w grupie 621 dzieci w wieku 10 lat²⁸. Zastosowano techniki socjometryczne zawierające pytania typu: „kogo najbardziej lubisz?”, „kogo najmniej lubisz?”, „kto cię lubi?”, „kto cię nie lubi?”, proszono o wskazanie dzieci agresywnych i wycofanych. W badaniach zarysowały się dwie grupy dzieci odrzucanych: agresywnych i wycofanych. Okazało się, że dzieci agresywne i nieagresywne mają różną świadomość swojego odrzucenia, przy czym dzieci agresywne nie są świadome swego statusu (uważają, że są akceptowane w grupie), podczas gdy dzieci nieagresywne mają adekwatną ocenę sytuacji pozycji w grupie rówieśniczej. Przypuszcza się, że pomniejszanie faktu odrzucenia przez dzieci agresywne jest próbą samoobrony wobec niekorzystnego układu relacji jednostka agresywna — grupa rówieśnicza. Ten stan powoduje, że uczeń odrzucany-agresywny nie podejmuje żadnych wysiłków zmierzających do korekcji zachowania, następuje podtrzymanie zawyżonej, nieadekwatnej samooceny, jak również utrwalenie tendencji agresywnych w kontaktach interpersonalnych.

Inne badania z tego zakresu prowadzone w Finlandii (212 dzieci, w wieku 11–13 lat, badane zmienne: odrzucenie, brak przyjaciół, wiktymizacja w ocenie własnej i przez rówieśników) wskazują, że negatywna opinia o własnym statusie społecznym stanowi predyktor problemów eksternalizacyjnych lub internalizacyjnych we wczesnym dzieciństwie²⁹. Innymi słowy w świetle tych badań pojawia się sugestia, że można zapytać dziecko: jak sądzisz, czy jesteś lubiany w klasie?, czy masz przyjaciół? (a także uzyskać odpowiedzi na te pytania od kolegów z klasy) i na tej podstawie podejrzewać możliwość występowaniu zaburzeń typu: agresja, przeciwstawianie się i opór wobec otoczenia, impulsywność, destruktywność, zaburzenia lękowe lub depresyjne.

²⁷ Por. A.H. Cillessen, C. Borch, *Developmental trajectories of adolescent popularity: a growth curve modeling analysis*, Journal of Adolescence 29(2006)6, s. 935–959.

²⁸ Por. A.L. Zakriski, J. D. Coie, *A comparison of aggressive — rejected and nonaggressive — rejected children's interpretations of self — directed and other — directed rejection*, Child Development 67(1996)3, s. 1048–1070.

²⁹ Por. C. Salmivalli, J. Isaacs, *Prospective relations amongs victimization, rejection, friendlessness, and children's self-and peer-perceptions*, Child Development 76(2005)6, s. 1161–1171.

5. KONSEKWENCJE WCZESNEGO ODRZUCENIA PRZEZ RÓWIEŚNIKÓW

W literaturze anglojęzycznej dużo miejsca poświęcono analizie związku pomiędzy odrzuceniem doświadczanym na wczesnym etapie rozwoju a konsekwencjami w wieku późniejszym. Ten typ badań jest realizowany głównie w Stanach Zjednoczonych i w szczególności sposób przyczynia się do wyjaśnienia roli czynników organicznych, osobowościowych i socjalizacyjnych w etiologii zachowań nieakceptowanych społecznie. Ze względu na wysokie koszty, tego typu projekty badawcze mające charakter studiów longitudinalnych nie są prowadzone w Polsce.

Celem badań prowadzonych przez K.A. Dodge, J.E. Lansford, V.S. Burks, J.E. Bates, G.S. Pettit, R. Fontaine, J.M. Price było określenie związku pomiędzy odrzuceniem na wczesnym etapie rozwoju a zmianami w zakresie zachowań antyspołecznych po kilku latach³⁰. Konceptualizacja pojęcia odrzucenia opiera się założeniu, że odrzucenie jest ogólnie stresującym wydarzeniem życiowym, które może wywierać wpływ na rozwój dziecka. Odrzucenie rówieśnicze nie jest cechą osobowości, służy do opisu związków pomiędzy dzieckiem a grupą i jest cechą charakterystyczną grupy. W analizowanym artykule przedstawiono dwa raporty z badań, w pierwszym brało udział 259 uczniów w wieku 6–8 lat, dokonano corocznych pomiarów, aż dzieci osiągnęły 12 rok życia. Celem projektu badawczego, było zbadanie bezpośredniej i pośredniej roli odrzucenia w rozwoju zachowań agresywnych w odstępach czterech, pięciu lat. W pierwszych dwóch latach badano status socjometryczny techniką *peer-nomination* (wskazań przez rówieśników), która polegała na wskazaniu trzech uczniów w klasie najbardziej i najmniej lubianych. W podobny sposób oceniono zachowania agresywne (wymień trzech kolegów, którzy najczęściej rozpoczynają bójki w klasie). Uczniowie, którzy zostali wskazani przez rówieśników jako odrzuceni w pierwszym roku badania (wieku 7 lat), otrzymali trzykrotnie wyższe wskazania w zakresie zachowań agresywnych przez nauczycieli w piątym roku badania (w wieku 12 lat) niż dzieci akceptowane. Wynik ten wskazuje, że na podstawie wczesnego odrzucenia można wnioskować o natężeniu zachowań agresywnych pięć lat później.

Drugi projekt miał na celu weryfikację hipotezy, że odrzucenie prowadzi do wzrostu natężenia zachowań agresywnych wśród dzieci, które mają problemy z regulacją emocji lub predyspozycjami do reagowania agresywnego. Zbadano 585 dzieci w wieku 5–8 lat i uzyskano podobne wyniki jak w projekcie pierwszym. Wskaźniki odrzucenia dziecka przez rówieśników w każdym roku badania (przez 4 lata) znacząco wyjaśniały wzrost zachowań agresywnych obserwowanych przez nauczycieli w ostatnim roku pomiaru. Zauważono kumulatywny efekt odrzucenia — dzieci odrzucane konsekwentnie przez trzy kolejne lata otrzymały

³⁰ Por. K.A. Dodge, J.E. Lansford, V.S. Burks, J.E. Bates, G.S. Pettit, R. Fontaine, J.M. Price, *Peer rejection and social information...*, s. 374–393.

wskaźniki agresji pięciokrotnie wyższe niż dzieci, które nie były odrzucone. W kolejnych analizach uzyskano dane świadczące, że ten efekt narastania zachowań agresywnych wraz ze wzrostem lat odrzucenia zachodzi tylko w przypadku uczniów, którzy w pierwszym roku badania osiągnęli poziom zachowań agresywnych powyżej średniej statystycznej dla całej grupy. Konsekwencją bycia odrzuconym przez kolegów jest przypisywanie wrogich intencji innym, generowanie niewłaściwych zachowań w kontaktach interpersonalnych i niezdolność do inicjowania, podtrzymywania kontaktów społecznych.

Dziecięca predyspozycja do zachowań agresywnych pełni rolę pośredniczącą między odrzuceniem a agresją mierzoną w wieku późniejszym. Odrzucenie przez grupę pełni rolę przyspieszającą i utrwalającą związek pomiędzy predyspozycjami dziecka (deficyty w zakresie kontroli emocjonalnej, agresji reaktywnej) a późniejszymi problemami (zachowaniami agresywnymi). Autorzy badań stawiają tezę, że akceptacja wśród rówieśników powstrzymuje rozwój negatywnych zachowań nawet wśród agresywnych dzieci. Wraz z wiekiem następuje spadek natężenia zachowań agresywnych wśród dorastających, a ma to związek z rozwojem zdolności empatii i kooperacji z innymi, rozwiązywaniem problemów społecznych, uwzględnianiem cudzej perspektywy (co wymaga zaawansowanych zdolności poznawczych). Istnieje prawdopodobieństwo, że akceptacja grupy wspiera rozwój wymienionych predyspozycji w kontaktach z rówieśnikami, a to ma swoje odzwierciedlenie w redukcji zachowań agresywnych w relacjach interpersonalnych.

Analizując związki między odrzuceniem i agresją w dzieciństwie a zaburzeniami zachowania w wieku późniejszym, nie do końca zyskuje się pewność, która ze zmiennych: odrzucenie czy agresja, może być predyktorem problemów we wczesnej młodości (być może odrzucenie jest tylko wskaźnikiem zachowań agresywnych, a rzeczywistym czynnikiem sprawczym jest poziom agresji reprezentowanej w wieku dziecięcym). Ten problem był przedmiotem badań longitudinalnych prowadzonych pod kierunkiem J. Coie, R. Terry, K. Lenox, J. Lochman, C. Hyman. Zbadano 1147 dzieci w wieku 9–16 lat³¹. Wyniki potwierdziły tezę, że dzieci, które zostały zakwalifikowane do grupy agresywnej-odrzuconej różnią się znacząco od pozostałych grup dzieci, można mówić o swoistej trajektorii w rozwoju tych dzieci. Chłopcy odrzuceni i agresywni charakteryzują się niskim poziomem empatii i brakiem wrażliwości interpersonalnej, a także zaburzeniami internalizacyjnymi. W przypadku chłopców, na podstawie odrzucenia przez grupę i poziomu zachowań agresywnych, można przewidzieć chroniczne nieprzystosowanie w okresie adolescencji. Autorzy podkreślają wyjątkową rolę odrzucenia w przypadku agresywnych chłopców. Odrzucenie przez rówieśników

³¹ Por. J. Coie, R. Terry, K. Lenox, J. Lochman, C. Hyman, *Childhood peer rejection and aggression as predictors of stable patterns of adolescent disorder*, *Development and Psychopathology* 7(1995) 4, s. 697–713.

jest czynnikiem krytycznym, który różnicuje agresywne dzieci na te, które są zagrożone w poważny sposób nieprzystosowaniem społecznym, oraz na agresywnych chłopców, którzy w przyszłości nie będą mieli takich problemów. Stąd wniosek, że kombinacja dwóch czynników odrzucenia i agresji stanowi o potencjalnym zagrożeniu w prawidłowym rozwoju od dzieciństwa do adolescencji.

Podobne wnioski z badań, z tym, że w odniesieniu do dziewcząt, uzyskali M.J. Prinstein, A.M. La Greca³², analizując dane od 148 dziewcząt na przestrzeni 6 lat (dziewczęta w wieku od 10/12 do 16/18 lat). Wyniki badań potwierdziły tezę o pośredniczącej roli odrzucenia, pomiędzy zachowaniami agresywnymi reprezentowanymi na początku badania a symptomami eksternalizacyjnymi i stosowaniem środków uzależniających po sześciu latach (palenie papierosów, picie alkoholu, używanie marihuany, podejmowanie zachowań ryzykownych). Kiedy odrzucenie przez rówieśników współwystępuje z agresją, to jest ona stabilna w czasie i znacząco związana z używaniem substancji uzależniających. Związek taki nie występuje, kiedy zachowaniom agresywnym towarzyszy akceptacja rówieśników. Popularność wśród rówieśników wydaje się być czynnikiem ochronnym dla występowania zachowań problemowych w okresie adolescencji, nawet w przypadku agresywnych dziewcząt.

6. ZAKOŃCZENIE

Relacje z rówieśnikami są wynikiem interakcji pomiędzy jednostką, grupą i szerszym środowiskiem. Zrozumienie tych zależności wymaga kompleksowych badań, aby ocenić zależności pomiędzy wczesnym odrzuceniem i agresją, a zaburzeniami zachowania.

W sferze kontaktów społecznych zachodzą wzajemne, dynamiczne związki pomiędzy zachowaniem dziecka a reakcją otoczenia społecznego na to zachowanie. Społeczne odrzucenie może być traktowane jako wczesny prognostyczny wskaźnik zaburzeń rozwoju dzieci i młodzieży. Sytuacja dziecka odrzucanego jest trudna, a brak akceptacji społecznej stanowi nie tylko problem indywidualny, ale także społeczny.

Na podstawie wyżej zaprezentowanych wyników badań empirycznych można stwierdzić, że odrzucenie przez rówieśników jest wczesnym wskaźnikiem zaburzeń i wraz z występowaniem zachowań agresywnych decyduje o niekorzystnym profilu czy trajektorii w rozwoju społecznym dziecka. Przedstawione badania podtrzymują tezę, że doświadczanie odrzucenia we wczesnych latach szkolnych stanowi czynnik ryzyka w kierunku pojawiania się w rozwoju zabu-

³² Por. M.J. Prinstein, A.M. La Greca, *Childhood peer rejection and aggression as predictors of adolescent girl's externalizing and health risk behaviors: a 6-year longitudinal study*, Journal of Consulting and Clinical Psychology 72(2004)1, s. 103–112.

rzeń zachowania, a w dłuższej perspektywie może prowadzić do wykluczenia i marginalizacji społecznej jednostki.

Wiedza z zakresu relacji interpersonalnych zachodzących między rówieśnikami jest niezwykle przydatna wychowawcom, nauczycielom, terapeutom w celu świadomego podejmowania działań profilaktyczno-terapeutycznych służących wspomaganie budowania prawidłowych relacji interpersonalnych. Pomoc pedagogiczna dzieciom odrzuconym powinna polegać na możliwości budowania właściwych kompetencji społecznych poprzez udział w warsztatach czy treningach umożliwiających nawiązywanie satysfakcjonujących relacji z rówieśnikami w środowisku szkolnym.

CAUSES OF PEER REJECTION AND ITS CONSEQUENCES FOR THE SCHOOL AGE CHILD

Summary

The main purpose of the article is an attempt to answer the question: What are the causes and what can be the consequences of peer rejection experienced by the child in the early school period. The text presents a theoretical model of peer rejection based on four mechanisms taking place in peer groups. On the basis of empirical studies, the relationship is shown between aggressive and prosocial behaviors of the child and the experience of rejection. Aggressive behaviors may be both the cause and the consequence of the child's rejection by his or her peers. The co-occurrence of aggression and rejection results in perpetuating negative interpersonal relationships. Prosocial behaviors are conducive to a change of the negative social status and are an important factor in social development. The final part describes the consequences of early peer rejection, showing it to be stable over time, and carry the risk of social exclusion.

Keywords: peer rejection, aggressive behaviors, prosocial behaviors, child's social position in a peer group

Nota o Autorze: dr Ewa Kulawska jest doktorem nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki. Adiunkt w Katedrze Psychopedagogiki Wydziału Nauk Pedagogicznych UKSW w Warszawie. Zainteresowania naukowe: uwarunkowania i korelaty rozwoju społecznego dziecka, socjalizacja w rodzinie i w szkole, edukacja wczesnoszkolna.

Słowa kluczowe: odrzucenie w grupie rówieśniczej, zachowania agresywne, zachowania prospołeczne, pozycja społeczna ucznia w klasie